

JIŘI MENZEL: SZIGORÚAN ELLENŐRZÖTT VONATOK

A film adatai:

Eredeti cím: *Ostre sledované vlatky*, fekete-fehér, 1966.

Bohumil Hrabal novellája alapján a forgatókönyvet írta Jiři Menzel és Bohumil Hrabal.

Rendezte: Jiři Menzel. Operatőr: Jaromir Sofr.

Főszereplők: Vaclav Neckar (Miloš Hrma), Josef Somr (Hubička), Vladimír Valenta (Állomásfőnök), Jitka Bendová (Mása), Jiři Menzel (Dr. Babec), Jitka Zelenohorská (Távírársnő), Libuse Havelková (Az állomásfőnökné), Ferdinand Kruta (Fényképész).

Díjak és jelölések:

Oscar-díj (1968) - Legjobb idegennyelvű film

BAFTA-díj (1969) - Legjobb film jelölés

BAFTA-díj (1969) - Legjobb eredeti filmzene jelölés

Golden Globe díj (1969) - Legjobb idegennyelvű film jelölés

A RENDEZŐ:

Jiři Menzel Prágában született 1938 február 23-án. 1962-ben végzett a prágai FAMU-n (Filmművészeti Akadémián) Otakar Vávra osztályában, Evald Schorm, Pavel Juráček, Vera Chytilová, Jan Nemeč, Drahomíra Vihanová voltak évfolyamtársai. Rendező, forgatókönyvíró és színész. Sokoldalú alkotó, filmjeivel szinte egyenrangúak színházi rendezései. Több Hrabal¹ mű képezi filmjeinek kiindulópontját. A *Szigorúan ellenőrzött vonatok*tól a *Csonkinig* tizenöt hosszú játékfilm, több tucatnyi hazai és külföldi színpadon rendezett (pl. a németországi Bochumban Örkény Macskajátékát); sok-sok film, színdarabban szerepelt; számtalan hazai és nemzetközi díjat, kitüntetést kapott.

Nemzetközi érthetőségének titka talán abban rejlik, hogy a filmjeiben lévő gyakran éles társadalomkritikát és a politikai felhangokat is mindig emberi történetek mögé rejtette. Gyakran „esetlen” szereplői mindig nagyon szerethetően vicces figurák, kik tökéletesen adják vissza a rendező igen széles skálán mozgó humorát. Erről tanúskodik egyik legjobb vígjátéka, az 1980-as megjelenésű *Sörgyári capriccio* is, mi legendássá vált poénjairól, és ma is gyakran az idézetek tárháza.

A forgatókönyvíróként, színészként, és színházi rendezőként is elismert művész nemzetközi szinten 1968-ban bizonyított, amikor a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* című filmje megkapta a legjobb külföldi filmnek járó Oscar-díjat.

Filmjeinek többségét irodalmi mű nyomán készítette el, szívesen nyúl Hrabal munkáihoz. Diplomáját a prágai Művészeti Főiskola filmművészeti szakán (FAMU) szerezte 1963-ban, pályafutását pedig két rövidfilmmel kezdte 1965-ben. *Gyöngyök a mélyben*, valamint a

---

¹ Bohumil Hrabal, Jaroslav Hašek és Karel Čapek mellett, a 20. századi cseh irodalom (különösen a szatíra) vezéralakja. Műveit 27 nyelvre fordították le. Kifejező, rendkívül vizuális stílusban írt, gyakran nagyon hosszú mondatokban. *Táncórák idősebbeknek és haladóknak* (*Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, 1964) c. könyve egyetlen hosszú mondat. Kedvenc karakterei gyakran fogalmazzak meg alapvető igazságokat a cseh kispolgár együgyű bölcsességével. Hősei egyszerre nevetségesek – primitív humoruk és kispolgári bujaságuk miatt – és testesítik meg a legnagyobb nehézségeket is túlvészelő életvidámságot és a legrosszabb körülmények között is boldogságra törekvést.

Bohumil Hrabal elbeszélése alapján készült *Baltazár úr halála*, miket a *Bűntény a leányiskolában* címet viselő krimiparódia követett. Első nagyjátékfilmjében, a *Szigorúan ellenőrzött vonatokban* szintén a rajongva szeretett Hrabalhoz tért vissza. Ez a film már a rendező egyik legkiforrottabb művének tekinthető, felmutatva az összes jellemző stílusjegyet és a groteszkhez való vonzódását.

Később sem szakad el attól a jó szokásától, hogy filmjeinek többségét irodalmi mű nyomán készítse el. Erre példa az 1967-es *Szeszélyes nyár*, a *Pacsirták cérnaszálon* 1969-ből, a fent már említett 1980-as *Sörgyári capriccio*, a három évvel később jegyzett *Hóvirágünnep*, vagy a *Vége a régi időknek* 1989-ből.

A Vladislav Vančura regényéből forgatott *Szeszélyes nyár* (1967). Filmnyelvi tekintetben közel áll a *Vonatokhoz*, máskülönben viszont egyfajta ellenpontja ennek. Mindkét film legtöbb képe artisztikus fotográfiaként önállóan is megállná a helyét (operátor: Jaromír Šofr), a képsorok itt is, ott is zenei vágás-rendbe tagolódnak, s mindkét forgatásnál egyaránt érvényesült Menzel színházi tudása. Csakhogy a *Szeszélyes nyár* pasztózus színekben tündöklő, szomorú komédia, amelynek főhősei kamaszokként viselkedő javakorabeli urak. Nyári időtöltéseik színterén (egy századeleji kisvárosban), a potenciális életművészek önérzetével mozognak, olykor kellemesen borongva helyzetük méltatlan voltán. Sajnos azonban bekövetkezik, amiről álmodoztak: egy tagadhatatlanul szép nő tűnik fel a közelükben. A nő egy kótyagos kötélzáccal érkezett ide, de a kihívás így sem kevésbé súlyos. A kötélzácc-alkotás másokat is felzaklat, s egy izgatott beavatkozás folytán az artista nemsokára sajgó porcikákkal nyomja az ágyat. Ily módon (meg a nyár kegyelmes szeszélyéből) a szőke lány végül elérhetővé válik az egyik életművész számára, s ez már valóban csapással ér fel: a potencialitás ábrándjai elfoszlanak, csak a nyári vidék párázik tovább, közömbösen.

A nyolcvanas években készült, nemzetközi sikert aratott *Az én kis falumban* például a magyar Bán János színművész játszotta a főszerepet. De akkor sem kell nagyon elcsodálkoznunk, ha néhány magyar film színészei közt ismerünk rá. Játszott ugyanis Böszörményi Géza: *Szívzűr*, Maár Gyula: *Felhőjáték*, Simó Sándor: *Franciska vásárnapja* címet viselő alkotásokban.

Legfontosabb filmjei: *Szigorúan ellenőrzött vonatok* (1966), *Szeszélyes nyár* (1967), *Pacsirták cérnaszálon* (1969-ben készült, de sokáig be volt tiltva), *Sörgyári capriccio* (1980), *Hóvirágünnep* (1983), *Vége a régi időknek* (1989), *Ivan Csonkin közlegény élete és különleges kalandjai* (1994). Mestersége iránti nosztalgia tölti be a filmtörténet hőskorát megidéző *Mesés férfiak kurblival* (1978) című filmjét. Menzel filmjeiben a nyers humor, a deheroizáló ember-és korábrázolás gyakran poétikus hangulatokkal keveredik.

A FILM A CSEH ÚJ HULLÁM KIEMELKEDŐ ALKOTÁSA.

Az új hullám a II. világháború rémségeiből felocsúdó, majd talpraálló Európa filmművészetében az (elsősorban) olasz neorealizmust követő filmirányzat. Különböző országokban más és más módon, ugyanakkor egymásra hatva bontakozott ki az 1950-es évek végén, a 60-as évek elején. Az új filmnyelv meghatározó jellemzője a produceri filmmel szemben a szerzői film volt. Ez annyit jelent, hogy általában a film írója azonos a film rendezőjével, aminek egyenes következménye a személyes hangvétel, személyes mondanivaló intenzív megjelenése, gyakran a líraiság. Az új hullám rendezői merész vágásokkal, újszerű beállításokkal, sajátos zenehasználattal párosuló filmnyelven szólaltak meg. Jellemző rájuk a kortárs irodalommal való mély kapcsolat is.

A cseh új hullám a hatvanas évek elején Csehszlovákiában fellépő filmes új nemzedék alkotásaiban kibontakozó irányzat. Legfontosabb rendezői: Jiří Menzel, Miloš Forman, Vera Chytilová, Jan Němec, Jaroslav Papoušek, Ivan Passer. Jellemzői: a köznapi valóság addig nem mutatott jelenségeinek ábrázolása. Annak az ellentétnek a pontos, kritikus és sok humorra teli ábrázolása, amely a hazug, patetikus szocialista elvek, ideák és a cseh, illetve

szlovák kisember mindennapi gondjai között feszült. A filmek hitelesen, egyszerűen ábrázolták a hétköznapi helyzeteket, a szocialista kispolgár kisszerű világát, ám ebbe a dokumentumszerű ábrázolásmódba gyakran keveredtek vígjátéki vagy éppen szürrealista elemek. Jellegzetes témáik: apák és fiúk lehetetlen, ügyetlen kapcsolatai, az ifjúkor esetlen kapcsolatteremtési kísérletei, a közösségi élet kiürült rituáléi, ünnepei, azok a kommunikációs csődhelyzetek, amelyek a legtöbb szocialista ország kis- és nagyközösségeit akkoriban jellemezte. Formai szempontból a neorealizmus és a francia új hullám hatása egyaránt felfedezhető. Közös továbbá a kortárs cseh irodalom (főleg Jaroslav Hašek és Bohumil Hrabal műveinek) szemléletével, groteszk látásmódjával való egyezés. Jelentős filmjeik: Miloš Forman: *Fekete Péter* (1963), *Egy szösz szerelme* (1965), *Tűz van, babám!* (1967), Jaroslav Papoušek: *Ecce homo*, *Homolka* (1969), Vera Chytilová: *Százszorszép* (1966), Jan Němec: *Az ünnepekről és a vendégekről* (1966), Evald Schorm: *A pap vége* (1969). A Varsói szerződés tagállamai csapatainak 1968-as prágai bevonulását követően néhány jelentős alkotó (Miloš Forman, Jan Němec) külföldre emigrált, az otthonmaradottak pedig több éves hallgatásra kényszerültek.

SZIGORÚAN ELLENŐRZÖTT VONATOK

Alapjában véve a klasszikus elbeszélő filmek vígjátéki szituációjából indul ki, két szálát fon egybe: egyik a főhős szerelmi története, a másik pedig azt mutatja, hogyan áll helyt a főhős munkája végzése közben, és mindkét szálon támadnak bonyodalmak, ám ezek a helyzetek lefegyverző életszerűségének tekintetében egyáltalán nem a hollywoodi elbeszélés mód kliséire emlékeztetnek. A *Szigorúan ellenőrzött vonatok* Hrabal azonos című prózaremekének egyenértékű adaptációja. Ez természetesen úgy lehetséges, hogy a kisregény és a film felülmúlják egymást különböző műnemi értékeik tekintetében. Az a sajátos életöröm, amely ebben a Hrabal-regényben sötét és érdes tónusokkal keveredve, mintegy áttörten jelenik meg, a filmet szinte teljesen átszellemezi: „igazmesévé” lényegíti. A film eseményei Csehszlovákia német megszállása alatt történnek, a főhős Milos, a pelyhedző állú vasutas, akinek életében hősies lehetőségek bukkannak fel, amelyek azonban groteszk fordulatokat vesznek, a szerelemben pedig kamaszos problémák keverednek költői élményekkel. A film elején a vasutas egyenruhába való szertartásos beöltözés, mely legalább egy püspök felavatásával vetekszik a neki tulajdonított jelentőségében, jó példa arra a humorral teli, ám mindvégi együttérzést mutató látásmódra, amellyel Menzel ábrázolja esendő hőseit, s a körülöttük egyre abszurdabbá váló világot.

A *Szigorúan ellenőrzött vonatok* olyanfajta „nemzeti film”, amelyben a történelmi filmek egyetlen vonása sem tűnik fel, s amely éppúgy nem egyszerűen a cseh történelemről, a német megszállásról szól, mint ahogyan a *Szegénylegények* sem csupán a magyar kultúrát

gazdagította. Ha meggondoljuk, hogy mégiscsak ellenállókról szól a film, akik szigorúan ellenőrzött vonatokat röpitenek a levegőbe, érdekesnek, sőt a cseh új hullámra nézve tipikusnak tűnik, hogy a rendező nem alkalmazza a korábban elterjedt, az ellenálásról szóló filmek kliséit: az öntudatosságot, az eszmei elkötelezettséget, mint az ellenálló küzdelem elengedhetetlen feltételét, hanem megengedhetőnek tart más indítékokat is, akár az öntudatosság hiányáig elmenően. Ebben a mozzanatban egyfajta *deheroizálás* tűnik fel: a nagy tettek elkövetőit megfosztja azok hamis dicsfénytől, az álpátosz egyoldalúságától. Menzel tehát nem hősokeket degradál, hanem a mindennapok egyszerű embereit helyezi az önfeláldozó hősokek szerepkörébe. Ettől válnak groteszkké az egyébként mélységesen emberi figurái.

Ez a *groteszk látásmód* és irónikus láttatás, az értékek átértékelés, nyilván a hatalom szimbólumait sem kíméli: az egyenruhát, a hivatalosító pecsételőt és a kiváltságos vendégeknek fenntartott bőrhúzatós kanapét. A hatalom eme tárgyai szerepkörüktől gyökeresen eltérő kalandba kezdenek az emberközeli dolgokkal és szituációkkal. Funkciótlanságukon túlmenően ezek a tárgyak esztétikáivá válnak, motivikusan illeszkednek az elbeszélés menetébe. Menzel a tekintélyelvűből fakadó értékeket (egyenruha, hivatali rang – lásd az állomásfőnök előléptetésének állandó elhalasztását –, a hatalom képviselte hamis ideológia) semmibe veszi; s az eltökélt, szinte hivatásszerűen vállalt hősi szerepben is megőrzi az öncélt, a presztízst.

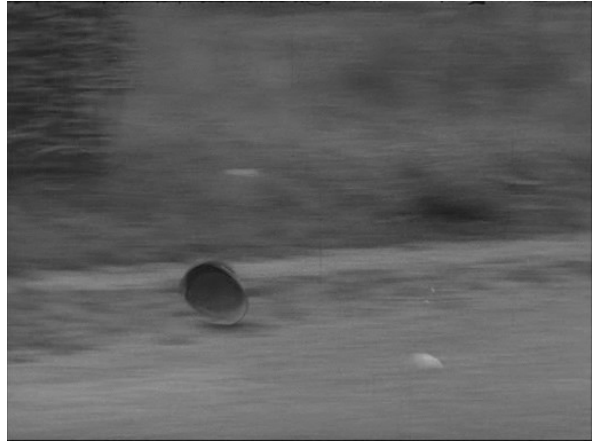

Míg az állomásfőnök, a hagyományos értékrend, a biztonságos polgári élet képviselője megszegyenül, a cinikus és léha Hubička forgalmista segítő barátjának és tettekre kész ellenállónak bizonyul. Milošt sokáig lekicsinylően megmosolyogtuk ügyetlenségéért, később mégis ő válik hőssé. A látszólagos és a valódi értékek élesen elkülönülnek egymástól. Ez a groteszk láttatás a befogadótól is összetett látásmódot kíván: meglátni az esetlenben és nevetségesben az emberit, a méltóságteljesben az ürességet, az egyszerűben a nagyságot, a komikusban a tragikumot. Ez az összetett ábrázolásmód nem csak a jellemek tekintetében mutatkozik meg, hanem a film legkisebb részletében is hordozza a polifonikus szerkesztés feszültségeit.

Menzel nemcsak a film látványvilágát építi fel tudatosan megkomponált és egymásrajátszó motívumok sorából, hanem a *hanganyagot* is. A zene például sohasem elégszik meg a pusztán aláfestés vagy hangulatkeltés szerepével, hanem új jelentésekkel dúsítja a látottakat. A film eleji „beöltöztetés” jelenetében megszólaló orgona a banális jelenet ünnepélyességét húzza alá, erős feszültséget teremtve a tárgy és a bemutatás hogyanja között. Hasonló megoldással él a film, amikor fenyegetett helyzetekben pattogó ritmusú induló hallható, vagy például a pályafelügyelő érkezésekor Liszt *Les Preludes*-jének patetikus akkordjai hangzanak fel. Ez a zenei mű még kétszer visszatér a film során. Egyrészt, amikor a felügyelő kikergeti

szobájából Milošt, itt a zene a saját hivatali hatalmában tetszelgő nagyzsolást gúnyolja ki hiperbolikusan felmagasztalva, másrészt, mikor Viktoria Freiének sikerül végre férfitá avatni Milošt, Liszt gyönyörű fafárjainak dicsőséges akkordjai itt egészen mást jelentenek: a kisember naivitástól nem mentes győzelmét hangsúlyozzák.

Hasonlóan fontos dramaturgiai szerepet töltenek be a már-már zeneivé váló állomáskörnyéki hangok és zörejek világa is, ami egy-egy jeleneten belül szabályos crescendóval jut el a feszültség kioltásáig, hogy majd a végső robbanás hangzásába kapcsolódják be.

Kérdések és feladatok:

- Fogalmazza meg, miről szól ez a film!
- Jellemezze a film szereplőit!
- Melyek Jiri Menzel *Szigorúan ellenőrzött vonatok* című filmjének azon részletei, amelyekben a főhős vasutas sapkájának kitüntetett szerepe van? Milyen szerepe van a sapkának?
- A következő jelzők közül melyik alkalmazható a filmre? (Indokolja meg, miért vagy miért nem!) Groteszk, patetikus, bizarr, tragikus, komikus, tragikomikus, elégikus, satirikus, ironikus, burleszkszerű, költői, realista, romantikus, heroikus, deheroizáló.
- Figyelje meg, milyen viszonyba kerül a zene a szituációkkal?
- Melyiket tartja a film legsikerültebb jelenetének, és miért?
- Olvassa el Hrabal novelláját, és hasonlítsa össze azt/annak egy kiválasztott részletét a filmmel? Hogyan viszonyul a film az irodalmi műhöz?
- Látott-e más háborúról szóló filmet? Ha igen, hasonlítsa össze, hogyan jelenik meg a háborús világ ebben a filmben egy más háborús élményeket felelevenítő filmhez képest!